

TRAGEDIYA JANRI VA UNING SHEKSPIR IJODIDAGI O'RNI.

Maxmadjonova Shodiya Rustamjon qizi

Farg'ona Davlat universiteti lingvistik (ingliz tili) yo'nalishi 21-07-guruh magistranti

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna

Farg'ona Davlat universiteti, Chet tillari fakulteti ingliz tili kafedrasi mudiri, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadim zamonlardan beri mavjud va juda katta tarixga ega bo'lgan janr-tragediya, uning kelib chiqishi, qanchalik uzoq tarixga ega ekanligi, davrlar osha qay darajada rivojlangani hamda hozirgi paytda bu janrning o'rni haqida so'z yuritilishi bilan birgalikda, mana shu janrning buyuk ingliz yozuvchisi Uilyam Shekspir ijodida qanchalik ahamiyatga molik ekanligi haqida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: tragediya, qahramonlik, qahramon, pyesa, fojia, pafos.

Tragediya - bu qahramonning o'z kamchiliklari, odatda oddiy insoniy kamchiliklari - ochko'zlik, haddan tashqari shuhratparastlik yoki, hatto haddan tashqari sevgi, sharaf yoki sadoqat kabi kamchiliklari tufayli tushiriladigan hikoya janri. Bunday janrda asosan qahramon muvaffaqiyatli, hurmatli va baxtli. Ammo uning halokatiga olib keladigan fojiali kamchiligi bor. Odatda, hikoyaning syujeti buyuklikdan halokatgacha bo'lgan bosqichma-bosqich pasayishdan iborat bo'ladi. Qahramonning barcha do'stlari va hamrohlaridan ajralib qolishi juda muhimdir. Oxir-oqibat, biz qahramon uchun chuqur qayg'uga botamiz va achinamiz (shuningdek pafos deb ham ataladi). Ammo biz tushunish tuyg'usini ham his qilamiz - hikoya qahramonni pastga tushirgan oddiy kamchiliklardan ehtiyot bo'lishimizni ogohlantiradi. Ba'zida odamlar har qanday qayg'uli voqea uchun "fojia" so'zini ishlatishadi. Misol uchun, biz samolyot halokatini yoki sunamini "fojiali" deb aytishimiz mumkin. Ammo adabiyotda bu so'z undan ko'ra aniqroq ma'noga ega.

Fojialar G'arb an'analarida hikoya qilishning eng qadimgi shakli bo'lishi mumkin. Ma'lum bo'lgan eng qadimgi yunon pyesalari hammasi tragediyalar bo'lib, ko'plab yunon faylasuflari tragediya adabiy san'atning eng yuqori shakli deb hisoblashgan. Nima uchun odamlar fojialarni tarixan shunchalik sevishganini hech kim aniq bilmaydi. Agar siz bu haqda o'ylab ko'rsangiz, bu biroz g'alati: nega biz fojialar keltirib chiqaradigan qayg'u va achinish tuyg'ularini boshdan kechirishni xohlaymiz? Biz quvnoq va yengil filmlarni afzal ko'rishimiz kerak emasmi? Albatta, ba'zi odamlar shunday qilishadi. Ammo fojia adabiyotda chuqur va doimiy mashhurlikni ko'rsatadigan doimiy kuchga ega. Bunga nima

sabab bo‘ladi? Eng mashhur nazariya Aristotelning katarsis (salbiy his-tuyg‘uni chiqarish) haqidagi g‘oyasidir. Aristotelning ta'kidlashicha, fojialar bizga katarsis tuyg‘usini his qildiradi. Hayot davomida biz salbiy his-tuyg‘ularni to‘playmiz. Aristotel yaxshi fojia bu salbiy his-tuyg‘ulardan xalos bo‘lishning samarali va xavfsiz usuli deb hisoblagan. Afsuski, bugungi kunda fojialar juda kam uchraydi. Zamonaviy kino va televideniye tomoshabinlari baxtli yakunlarni afzal ko‘radilar, shuning uchun zamonaviy mashhur madaniyatda haqiqiy fojiani ko‘rish odatiy holdir. Biroq, biz “Ommaviy madaniyatdagi fojialarga misollar”da ko‘rib chiqamiz.

Shekspir yaxshi tragediyaning ashaddiy muxlisi bo‘lgan va uning eng yaxshi pyesalari uning tragediyalaridir. “ Makbet” asari, masalan, shotlandiyalik zodagon jangchi haqida hikoya qiladi, uning xotini uni qirolga xiyonat qilishga va uni o‘ldirishga ishontiradi. Asar davomida Makbet asta-sekin o‘zini barcha do‘stlari va tarafdorlaridan ajratib, o‘zining (va xotinining) ambitsiyalariga tobora ko‘proq qaram bo‘lib qoladi. Oxir-oqibat, u bir paytlar yonma-yon jang qilgan odamlar tomonidan yo‘q qilinadi.

Tragediya, qahramon shaxs duch kelgan yoki sodir etgan qayg‘uli yoki dahshatli voqealarni jiddiy va obro‘li uslubda ko‘rib chiqadigan dramatik soha. Kengaytirilgan atama boshqa adabiy asarlarga, masalan, romanga nisbatan qo‘llanilishi mumkin. Fojia so‘zi ko‘pincha har qanday ofat yoki baxtsizlikni tasvirlash uchun bemalol ishlatilsa-da, aniqrog‘i, insonning koinotdagi o‘rni bilan bog‘liq jiddiy savollarni o‘rganuvchi san‘at asariga ishora qiladi. Qadimgi shtat, bosh shahri Afina bo‘lgan Attika yunonlari bu so‘zni birinchi marta miloddan avvalgi V asrda Gretsiyadagi festivallarda namoyish etilgan o‘yin turini tasvirlash uchun ishlatishgan. Mahalliy hukumatlar tomonidan homiylik qilingan ushbu spektakllarda butun jamoa qatnashadi, o‘zlari sotib olishga qodir bo‘lmaganlar uchun davlat tomonidan kichik kirish to‘lovi ajratiladi. Bu davrda spektakllarni o‘rab turgan muhit o‘yin-kulgidan ko‘ra ko‘proq diniy marosimga o‘xshardi. U yerda xudolarga qurbongohlar bor edi, ularda ruhoniylar bo‘lgan va fojialarning mavzusi afsonalar, diniy afsonalar va tarix qahramonlarining baxtsizliklari haqida bo‘lardi. Manbalarning aksariyati Gomer asarlaridan olingan va bu yunon jamiyatidagi umumiy ma‘lumot bo‘lgan. Uchta eng buyuk yunon dramaturglari - Esxil (miloddan avvalgi 525–456), Sofokl (miloddan avvalgi 496–406) va Evripidning (miloddan avvalgi 480–406 yillar) yutuqlari shunchalik kuchli ediki, ular birinchi marta o‘z spektakllarida ushbu so‘zni ishlatganlar. Ular ko‘plab o‘zgarishlar va kechikishlarga qaramay, 25 asr davomida o‘zining hayotiyiligini isbotlagan adabiy janrni tasvirlashga muvaffaq bo‘ldi. Fojia qanday va nima uchun

paydo bo‘lganligi hamda uning kelib chiqishi, keyingi asrlar va madaniyatlarda rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan savollar tarixchilar, filologlar, arxeologlar va antropologlar tomonidan o‘rganilib, taxminiy natijalarga erishildi. Fojia so‘zining etimologiyasi ham aniqlangan. Eng ko‘p qabul qilingan manba yunoncha tragōidia yoki tragos ("echki") va aeidein ("qo‘shiq aytish") so‘zlaridan olingan "echki qo‘shig‘i"dir.

Sofokl hayoti deyarli V asrni qamrab oldi. Aytishlaricha, u o‘zining so‘nggi "Edip kolonda" asarini 90 yoshida yozgan. Uning 125 ta pyesasidan faqat yettitasi saqlanib qolgan. U fojiali musobaqalarda 20 marta sovrinni qo‘lga kiritgan va hech qachon ikkinchi o‘rindan past bo‘lmagan. Sofokl Esxil va Evripid o‘rtasidagi buyuk vositachi shaxs deb atalgan. Aytish mumkinki, bu uchta Esxil fojiali ziddiyatlarni yuqori haqiqatga aylantirishga, fojidan tashqariga yoki yuqoriga qarashga moyil edi; Evripidning istehzosi va achchiqqligi uni shaxsning parchalanishini tuzatishning boshqa yo‘liga olib keldi; va ko‘pincha bu uchtasining "eng sof" rassomi deb ataladigan Sofokl inson tajribasining haqiqiy holatiga eng sodiq bo‘lgan. Boshqalardan farqli o‘laroq, Sofokl hech qachon o‘z qahramonlari yoki vaziyatlariga o‘zini ishontirmaydi, ularni oldindan o‘ylangan naqshlarga aylantirmaydi. U ularni o‘zlari tanlagan yo‘lda ozod qiladi. U na va'z qiladi, na rels qiladi. Agar hayot og‘ir va ko‘pincha halokatli bo‘lsa, Sofokl bu qanday paydo bo‘lganligi yoki nima uchun bunday baxtsizlik sodir bo‘lganligini emas, balki vaziyatni hisobga olgan holda, o‘zini qanday tutish kerakligi, qanday harakat qilishlik va nima qilish kerakligi haqida savol beradi. Uning eng buyuk pyesasi, "Shoh Edip" bo‘lib, uning jami dramatik yutug‘i namunasi deb bemaolol aytishimiz mumkin. Unda mujassamlashgan va g‘ayrioddiy dramatik xushmuomalalik bilan taklif qilingan savollar – fojining barcha asosiylari bo‘lib, ular deyarli shaklning o‘zini belgilaydigan tarzda berilgan.

Fojia din yoki falsafaning yuqori optimizmlari yoki bir tomondan borliqning jumboqlari va azob-uqubatlarini tushuntirishga moyil bo‘lgan boshqa e‘tiqodlar bilan butun insoniyat tajribasini behuda va befoyda deb rad etadigan pessimizm o‘rtasida muvozanatni saqlashi kerak edi. Shunday qilib, tragediyaning qarama-qarshi tomoni komediya emas, balki umidsizlik adabiyotidir va fojiali rassomning rahm-shafqat va ishtirokchi pozitsiyasining qarama-qarshi tomoni - o‘zini tuta bilmaydigan va kinoyachi bo‘lganligidadir. Fojia mavzusi va ruhi romanda yangi vosita topa oldi. Bu ishlanma rasmiy dramaturglarning ijodidan qanchalik uzoqda ko‘rinsa ham muhim hisoblangan.

Uyg‘onish davrining kelishi bilan tasviriy san‘at hayotning qayg‘uli tomonlarini ifodalash uchun tobora ko‘proq paydo bo‘ldi va fojia so‘zi yana tilga

kirdi. Yelizaveta davridagi mashhur teatrning uzoq boshlanishi, xuddi yunon teatri singari, diniy marosimlarda, ehtimol, nasroniylik yilidagi ikkita eng katta voqea - Rojdestvo va Pasxa liturgiyasi dramasida bo'lgan. Ilk cherkovda xorчилarning ikki guruhi yoki xor va yakka ovoz o'rtasidagi almashinuvlar, xuddi yunon tragediyasining rivojlanishida bo'lgani kabi, dialog g'oyasini vujudga kelishiga olib keldi. Qismlar tobora takomillashib bordi va qahramonlarni individuallashtirish uchun kostyumlar kiritildi. Dramatik imo-ishoralar va harakatlar tabiiy rivojlanish jarayonida edi. Drama jamoalarning dunyoviy hayotining bir qismiga aylangandan so'ng, mashhur didlar uning diniy yo'nalishiga ta'sir qildi. Muqaddas Kitobda uchramaydigan dunyoviy ijod bo'lgan Nuhning nazokatli xotini ishtirokidagi kulgili sahnalar yanada kengroq bo'ldi. Iblis yoki Qiyomat bilan bog'liq "fojiali" sahnalar tobora ohangdor bo'lib borardi. Uyg'onish davri bilan yunon va rim madaniyatlarini qayta kashf etish va axloqiy va ma'naviy mutlaqolik va tobora shubha bilan individual tarzda olib borgan dunyoda qarashning rivojlanishi bilan paydo bo'ldi. XVI asr o'rtalaridagi yuksak she'riy ruhlarni mo'jiza va sirlarning eski o'rta asr shakllarini yangi qo'llanishlarga aylantira boshladilar.

Shekspir o'zining fojiali bosqichiga uzoq vaqt keldi, olti yoki yetti yil davomida uning beshta eng katta tragediyasi - "Gamlet" (1599-1601), "Otello" (taxminan 1603-04), "King Lir" (taxminan 1605-), "Makbet" (taxminan 1606-07) va "Entoni va Kleopatra" (taxminan 1606-07) asarlari yaratildi. Bu o'sha yillarda yozilgan yagona pyesalar emas edi. Ammo fojialarning kontsentratsiyasi bu davrni komediyalar va tarixiy spektakllardan oldingi va keyinroq romantik deb ataladigan davrdan ajratish uchun yetarli bo'la oldi desak mubolag'a bo'lmaydi. Garchi fojiali davrni tarjimai holi, ijtimoiy tarixi yoki hozirgi sahna modasi nuqtai nazaridan to'liq hisoblab bo'lmasa-da, bularning barchasi sabab sifatida ko'rsatilgan holatda ham, ba'zi savollarga hech bo'lmaganda taxminiy javob berishi mumkin: Shekspirning asosiy fojiali mavzusi va usuli nima? Ularning klassik, o'rta asrlar va Uyg'onish davri an'analari bilan qanday bog'liqligi bor? Bu savollarga javob berishga urinayotganda, ushbu shartni yodda tutish kerak, yani, u bu an'analarda qanchalik ongli ravishda ishlaganligini, o'z pyesalarini dastlabki modellarda ongli ravishda shakllantirganini, yunon va rim mavzularini o'z maqsadiga moslashtirganini yoki o'z amrlariga amal qilganligini. Aristotel har doim taxminiy bo'lib qolishni ma'qul ko'rgan. Bir tomondan, Shekspirning "Kichik Lotin va kamroq yunoncha", "L'legro" da "Manzod farzandi" da yovvoyi tabiatni yovvoyi deb biladi, degan fikr bor. Boshqa tomondan, Shekspir Jonsonni (lotin va yunon tillarini juda yaxshi

bilgan) bilar edi va 1603-yilda Jonsonning "Seyanus" asarida rol o'ynagani aytiladi, bu juda klassik pyesa, 1605-yilda Aristotel haqidagi bilimdon insho bilan muqaddima sifatida nashr etilgan. Shekspir an'anani bilgan deb taxmin qilish mumkin. Uning so'nggi ikkita fojiasi "Makbet" va "Antoni va Kleopatra" bekor qilingan bo'shliqning bir chetiga yaqin turadi. Makbetning atmosferasi yovuzlik bilan qoplangan; harakat dahshatdan dahshatga deyarli melodramatik tezlik bilan harakat qilgan. Nihoyat, kuchlar yaxshi to'planishdi, lekin Makbetning o'zi doimiy ravishda Shekspirning barcha fojiali qahramonlari ichida eng nigilistik qahramonga aylanib bormoqda edi, faqat Medeya kabi buyuk tabiat tuyg'usi yanglishgandi xolos. Antoni va Kleopatra o'zining noaniqliklari va istehzosi bilan Evripidning achchiq va ajralish chizig'iga yaqin hisoblangan. Shekspirning o'zi ham tez orada o'zining so'nggi pyesalari "Kimbelin" (taxminan 1608-10), "Qish ertagi" (taxminan 1609-11) va "Bo'ron" (1611) asarlarida boshqa kayfiyatga o'zgardi. Ularning har biri katta fojiaga aylanib ketishi mumkin bo'lgan vaziyatga asoslandi, agar Shekspir avvalgi spektakllarida bo'lgani kabi uning mantig'iga amal qilganida edi katta fojiali savollar tug'ilmagan bo'lar edi. Adibning fojialaridan shuni bilishimiz mumkinki, 1642-yildagi Angliyadagi teatrlarning yopilishiga qadar fojia sifati barqaror bo'lgan bo'lsa va yunon va Shekspir fojialari standart sifatida qabul qilinsa, vaqt o'tgan sari tobora yomonlashgan deyishimiz mumkin. O'sha davrning yetakchi dramaturglari orasida - Jon Vebster, Tomas Middlton, Frensis Bomont, Jon Fletcher, Kiril Turner va Jon Ford - ajoyib hunarmandlar va ajoyib shoirlar bor edi. Ularning har biri ingliz dramasi tarixida munosib o'rin egallagan bo'lsa-da, fojia ularning qo'lida o'zgarardi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, Shekspir ijodi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Aftidan, u bizning fikrlarimizni oldindan bilish qobiliyatiga ega edi, ayniqsa inqiroz davrida. Uning psixologik va ijtimoiy tashvishlarga sezgirliги ilmiy inqilobdan oldin vabo va diniy qo'zg'olon davrida yozganligi bilan bog'liq. Ehtimol, ilm-fangacha bo'lgan davrda ishlash Shekspir uchun afzallik bo'lgan bo'lishi mumkin, chunki u o'zining empatik yondoshuvini hech qanday muammosiz rivojlantirishi mumkin edi. Tibbiyotdagi kuchli biotibbiyotga e'tibor shifokorlarni bemorlardan uzoqlashtiradigan omillardan biri hisoblanadi. Ushbu ilmiy tarafkashliklarga to'sqinlik qilmagan Shekspir bugungi dunyoda aniqlanishi mumkin bo'lgan insoniy munosabatlarni tasvirlaydi, bu esa hissiy jihatdan ilhomlantiradi. (9) Inson munosabatlari boshqa onglarning mavjud emasligi bilan cheklangan, boshqa birovning ongi haqidagi har qanday xulosalar inson talqiniga tayanishi kerak. Shekspirning o'ziga xos sovg'asi uning empatik yondashuvidir: uning har bir qahramoni o'z ovozi da gapiradi, bir nechta individual nuqtai

nazardan iborat hikoyani yaratadi, shu bilan birga o'z egosiga ega.(10) Shekspir dunyoni nafaqat uning tushunishi, balki boshqa odamning nuqtai nazaridan tasvirlaydi, lekin ularning his-tuyg'ulari va axloqiy nuqtai nazarlari, tomoshabinlarni qahramonlar va yovuz odamlarga hamdard bo'lishga undaydi. Shekspirning yondashuvi talqin qilish va mulohaza yuritish, hamdardlikni his qilish uchun joy yaratadi. Bunday aks ettirish uchun joy yaratish klinik amaliyot va tibbiy ta'limning markaziy qismidir.

Shekspir vabo bilan tanish bo'lib, teatrlar yopilgan paytda "yopish" da vaqt o'tkazgan. U "salbiy qobiliyat"ga ega edi, bu atama Keats tomonidan noaniqlik bilan yashash qobiliyatini tasvirlash uchun ishlab chiqilgan.(11_)shifokorlar ham, ayniqsa, hozirgi pandemiyada "salbiy qobiliyat"ni talab qiladi. Shekspirning empatik sezgirligi uning teatrdagi hamkasblari bilan hamkorlik qilishga tayyorligi, klassik ma'lumoti, qishloqqa muhabbat va boshqalarning qarashlariga ochiqligi tufayli kuchaydi. Haddan tashqari ko'p tibbiy o'quv dasturida hissiy masalalar e'tibordan chetda qolishi mumkin, birgalikdagi jamoaviy ish, individual yutuqlarni rag'batlantiradigan raqobat madaniyatida tahdid solishi mumkin. Narsalarni boshqa bironing nuqtai nazari bilan ko'rish uchun fantaziya talab qilinadi, bu ham amaliyot, ham harakat talab qiladi. Shekspirdagi tasavvur uydirma emas, balki vaziyatni ijodiy so'roq qilishni nazarda tutadi. Shekspir vaziyatni turli nuqtai nazardan ko'ra olardi. Uning empatik tuyg'u haqidagi tushunchasi 1596-yilda vafot etgan o'g'li uchun qayg'usi tufayli chuqurlashdi. Shekspirning iztiroblari uning keyingi pyesalarida ko'rsatilgan va O'Farrelning "Hamnet" romanida tadqiq qilinganidek, uning hissiy ifodasi chuqurligini oshirdi.(13) "Qirol Lir"da Kent Lirni "yaxshiroq ko'rishga" undaydi. Bu shunchaki noto'g'ri axloqiy tanlovlar qilgan qirolga maslahat emas, balki boshqalarning xatti-harakati sabablarini o'rganishga chaqirish, shunchaki narsalarga o'z bahosini berish uchun emas edi. Shekspir bizga "Bo'ron, Prospero"ning boshida empatiya rivojlanishi mumkinligini ko'rsatadi. Ariel va Kalibanga nisbatan qattiq munosabatda empatik tuyg'ularga ega emas, lekin vaqt o'tishi bilan u dushmanlari bilan tanishishga yaqinlashadi.

Shekspir boshqalarning tajribasidan o'tishni tasavvur qilib, boshqa tomonga yo'naltirilgan istiqbolni qabul qiladi. Boshqa yo'naltirilgan nuqtai nazar, shifokor bilan chuqur aloqada bo'lishiga qaramay, bemorni boshqa shaxs sifatida ko'rishni yo'qotishiga yo'l qo'ymaydi. U aktyor, dramaturg va rejissyor sifatida teatrning barcha jabhalarida yaqindan ishtirok etgan. Adib teatr voqelikni aks ettirishini, dunyoni sahnaga, odamlarni esa aktyor sifatida qiyoslashini, teatral o'zini yaratishini bilar edi. Margaret Atvud «Bo'ron»ning zamonaviy talqinida

spektaklni mahbuslar guruhi tomonidan ijro etilishini tasvirlab, ular o'rtasida kuchli rishtalar yaratishini bilgan edi. Aktyorlar esa bunday empatik jamoaviy ish zamonaviy klinik yordamning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Empatik munosabatlarni teatr nuqtai nazaridan ham tasvirlash mumkin. Haqiqiy empatiya aktyor his-tuyg'ularni his qiladigan "chuqur aktyorlik" bilan bog'liq. Bu umumiy insoniylik tuyg'usi katta noaniqlik holatlarida, masalan, umrining oxirida parvarish qilish va samarali jamoaviy ishlashni targ'ib qilishda xavfsizlik hissi yaratishi mumkin.

Shekspirning pyesalari kundalik hayotning axloqiy dilemmalari bilan bog'liq. Empatik munosabatlarda har bir inson bir-birini teng axloqiy qadriyat sifatida hurmat qiladi. Shekspir o'z axloqiy qarashlarini bildirmasdan, o'z tinglovchilariga axloqiy mulohazalarni qoldiradi. Empatiyaga asoslangan etika hamdardlikning axloqiy ahamiyatini kerakli axloqiy xususiyatdan oshiradi. Shekspir Tsitseronning o'z tinglovchilarida his-tuyg'ularni uyg'otish uchun notiq birinchi navbatda his-tuyg'ularni his qilishi kerak degan fikridan xabardor bo'lgan bo'lardi, shuningdek, hissiy identifikatsiyalash uning klassik ta'limining ajralmas qismidir. His-tuyg'ularni boshdan kechirish shifokorga diqqatini o'z ishiga qaratish imkonini beradi va muayyan kontekstda o'z javoblarini boshqarishda foydalanishi mumkin. Shekspir, barcha yozuvchilar singari, mavjud hikoyalarni qayta aytib berdi va ularga yangi hayot berdi. Hozirgi kunda akademiklar plagiatni gunoh deb bilishadi, biroq Shekspir davrida oldingi asarlarga moslashish maqtovg'a sazovor bo'lardi, masalan, "Bo'ron" da Ovidning "Metamorfoza" qismlarini ko'rsatib o'tgan. Hech kim bo'sh varaqdan boshlamaydi, men Shekspir olimlarining donoligiga tayanaman, ularning g'oyalarini bemor-shifokor munosabatlariga moslashtiraman va qo'llayman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Anikst, Shakespeare, Moskva, 1964;
2. Anikst, Shakespeare, Remeslodramaturga, Moskva, 1974;
3. Qayumov O., William Shakespeare, Toshkent, 1964;
4. Sulaymonova F., Shakespeare O'zbekistonda, Toshkent, 1971;
5. Deych A., Abror Hidoyatovning uch qahramoni [O'zbekiston qalbi], Toshkent, 1974;
6. Barg M. A., Shakespeare i istoriya, Moskva, 1976.
7. Полное собрание сочинений, Тома 1–8, Moskva, 1957–60;
8. Asarlar, 1–5 jildlar, Toshkent, 1981–85.